

**İSTANBUL
TİCARET
ODASI**

**BİRİNCİ
İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ
TEBLİĞLERİ - 2**

**(MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
İstanbul 7 – 8 Eylül 2007)**

**HAZIRLAYANLAR
Rahmi Deniz ÖZBAY
Fahri SOLAK
Yaşar BÜLBÜL
Gülfettin ÇELİK**

TÜRK İKTİSAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI PLATFORMU

YAYIN NO: 2010-67

İstanbul, 2010

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Manisa'nın Ekonomik Yapısı

Hilal ORTAÇ GÜRPINARLI*

Manisa'nın da içinde yer aldığı Batı Anadolu ekonomisinde dışa açılma olarak açıklanan değişim sürecinin başlangıcını XVI. yüzyıl sonlarına kadar geri götürmek mümkün olmakla birlikte, özellikle XVII. Yüzyıl ortalarından itibaren İzmir limanının uluslar arası ticaret limanı haline gelmesiyle artarak, 1838 Balta Limanı Antlaşmasından sonra dünya ekonomisiyle bütünleştiği ileri sürülmektedir. Ancak, bu bütünleşmeden, bölgenin iç kesimleri, liman kenti olan İzmir kadar pay alabilmişler midir ve Batı Anadolu'nun giderek siyasi ve ekonomik önemlerini kaybetmekte olan küçük kentlerinin ekonomileri üzerinde nasıl bir etki bırakmıştır gibi sorular sorulabilir. Tanzimat'tan sonra ikinci bir kırılma noktası Cumhuriyet'in ilanıdır. Cumhuriyetin ilanını önceleyen önemli bir siyasal olay II. Meşrutiyetin ilanı olarak görülebilir. II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası iktidarı ele aldıktan sonra, Batı'yla bütünleşmenin yarattığı sınıfsal düzenin etnik yapısını değiştirme amacıyla izledikleri Milli İktisat politikasının Cumhuriyet döneminde de devam ettiği var sayılabilir. Öte yandan Milli Mücadelenin sonuçlanması ve 1924'te uygulanan Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus mübadelesiyle birlikte Batı Anadolu'da nüfusun etnik yapısında da değişim olmuştur. Bütün bu sürecin, Tanzimat'tan itibaren Manisa'nın kent ekonomisine nasıl yansıdığı bu bildirinin konusunu oluşturacaktır.

Saruhan Sancağının merkezi olan Manisa, Tanzimat dönemine girerken yaklaşık 25.000 kadar nüfus barındıran Batı Anadolu'nun küçük kentlerinden biridir. Geçmişine göre, siyasal merkez olarak önemini kaybetmiş gibi görünmekle birlikte, bu siyasal merkez olma durumunun kent ekonomisine kazandırdığı yapıyı Tanzimat'ın ilanının hemen arkasından bile koruduğu görülmektedir. Şöyle ki, XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı hanedanına mensup şehzadelerin sancak beyi olarak görev yaptıkları bir merkez olması, kentin ekonomisinin canlılığında önemli bir rol oynamıştır. Kentin fiziksel yapısında önemli bir yer kaplayan Manisa Çarşısında geleneksel üretim ilişkileri ve örgütlenmesiyle değişik işkollarında pek çok esnaf üretimde bulunmaktaydı. Yine kentin siyasal bir merkez olarak kontrol ettiği kırsal alandaki tarımsal üretimin yoğunluğu, artık ürünün kent ekonomisine katkıda bulunmasını sağlamaktaydı.

Kuşkusuz XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl ortalarına kadar geçen uzun dönem boyunca kentin yaşamında etkili olacak önemli değişimler görülmüştür. Şehzade sancağı olarak önemli bir siyasal merkezken, bu özelliğini yitirerek, voyvodalar ya da mütesellimler eliyle yönetilen bir sancağın merkezi konumuna gelmiş, XVIII. yüzyılda Osmanlı taşrasında merkezin otoritesinin zayıflayıp ayan sınıfının güçlenmesiyle birlikte Manisa'nın yönetiminde de Batı Anadolu'nun güçlü ayan ailesi Karaosmanoğulları etkili olmaya başlamışlardır. Saruhan Sancağında mültezim olarak vergi toplama ile ekonomik güç kazanan Karaosmanoğulları, bu gücünü, İran savaşları sırasında asker toplamak ve sefere gitmek gibi devlet hizmetleriyle pekiştirerek siyasal güce dönüştürerek 1739'dan itibaren mütesellimlik görevini elde ederek XIX. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Bu yüzyılda II. Mahmud'un İmparatorluğu bürokratik bir merkezi devlete dönüştürmek yolundaki reformlar çalışmaları sancağın idari yapısını da etkilemiş ve sancak oluşturulan Aydın müşirliğine bağlanmıştır.¹ Ancak idari yapılanmada asıl önemli değişiklik, Tanzimat'ın ilanından sonra olmuş, taşrada yerel nüfus

* Dr., Ege Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. e-posta: hilal.gurpinarli@ege.edu.tr

¹ Ayrıntı için bk. Hilal Ortaç, *Tanzimattan Meşrutiyete Manisa (İdari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1996

sahiplerinin ve valilerin mali yetkilerini sınırlandırmayı amaçlayan, vergi toplama görevini muhassıllara bırakan uygulama kısa sürmüştü ve tekrar iltizam sistemine geri dönüldüğü gibi eyalet ve sancak yönetiminde de yeni düzenlemelere gidilmişti. Buna göre sancak yönetimleri doğrudan doğruya Dahiliye Nezareti tarafından atanan kaymakamlara bırakılmıştı.

Yerel nüfuz sahipleri ve ayanların taşradaki etkisini azaltmaya yönelik olarak yapılan bu idari değişikliklere karşı, bölgenin ayan ailesi Karaosmanoğullarının Saruhan sancağı ve Manisa'daki siyasi ve ekonomik nüfuzlarını sürdürdükleri de görülür. Bu kez merkezin memuru konumunda olarak, Saruhan mütesellimi Hacı Eyüp Ağa'nın Tanzimat'ın Saruhan'da uygulanması sırasında Manisa ve yakın çevresine muhassıl olarak atandı.² Sancakların kaymakamlar tarafından yönetilmesi gündeme geldiğinde de bu kez, Hacı Eyüp Ağa'nın oğlu olan Mehmet Sadık Bey kaymakam olarak göreve getirildi. Mehmet Sadık Bey bu görevi 1842'den aralıklarla ölümüne kadar kaymakamlık yapmıştır. Mehmet Sadık Bey, kaymakamlık görevini sürdürürken, yetkilerini kullanarak ekonomik yaşama müdahalede de bulunabilmekteydi. Karaosmanoğlu Mehmet Sadık Bey, buğday gibi temel besin maddesi olan bir ürünün Manisa Çarşısında satışını siyasi ve ekonomik gücüyle denetleyebilmektedir. Bunun örneğini oluşturan birkaç olay görülmektedir. Olaylardan birincisi, 1854'te İzmir'de zahire yokluğundan doğan bunalım sırasında, Manisa'dan İzmir'e zahire nakline izin vermemesi ve İzmirli tüccarın pahalıya aldığı buğdayı Manisa Loncasında ucuza sattırmak isteyerek spekülasyona kalkışmasıdır³ Ertesi yıl ise, salgın ve hastalıktan dolayı buğdayda yeterli ürün elde edememekten kaynaklanan bir kıtlık sırasında da bu kez kendisi ve yine Manisa ileri gelenleri ve tüccarı pazara buğday ve arpa çıkararak satılmasına önayak olmuşlardır.⁴ Kuşkusuz, Karaosmanoğulları burada Tanzimat'tan ve 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasından önceki eski alışkanlıklarının refleksleriyle hareket etmekteydiler. Serbest Ticaret antlaşmasından önce Osmanlı İmparatorluğunda yerel tüketiciyi korumak adına uygulanmakta olan ihraç yasaklarını büyük ayan fiyatları istediği gibi belirlemek için kullanabilmekteydi. XVIII. yüzyıl ortalarından başlayarak, mültezim olarak iltizamlarına aldıkları bölgelerin tarımsal artığına el koymaları sayesinde, ihracata konu olan pamuk ve buğday gibi tarım ürünlerinin ticaretini denetimleri altına alarak ve bir tekel oluşturarak fiyatları belirleyebiliyorlardı.⁵ Bu durum, 1839'da da böyledi: İzmir'deki Fransız konsolosunun raporuna göre, Karaosmanoğulları halı tezgahlarında hammadde sıkıntısı yaşandığı gerekçesiyle yün ihracatını yasaklayan bir ferman çıkarılmasını sağladıktan sonra tüm yün üretimini ele geçirerek istedikleri fiyattan piyasaya sürmüşlerdir.⁶ Bunun benzeri başka örnekler bulmak da mümkündür. Görüldüğü gibi, yüzyılın ortalarında yerel ayanın siyasi ve ekonomik gücünün tamamen ortadan kalktığını söylemek pek mümkün olmasa gerektir.

Tanzimat'tan Sonra Manisa Ekonomisi

Tanzimat'ın ilanının hemen sonrasında Manisa kentinin ekonomik yapısını ortaya çıkarmada başlıca kaynak olarak 1844-45 yıllarına ait olan Temettuat Defterlerini kullanmak mümkündür. Vergiye esas olacak kazancı belirlemek amacıyla düzenlenmiş olan bu defterlerin verileri, deftere kayıtlı olan halkın ekonomik

2 Manisa Şer'iyeye Sicili, 276, 58-61.

3 Hilal Ortaç Gürpınarlı, "İzmir ve Saruhan Sancaklarındaki Âşar Yolsuzluğu, Kıtlık ve İdari Sonuçları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVII/1(Temmuz 2002), 31.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade (Dahiliye), 21767.

5 Gilles Veinstein, "(Ayan) de la Region d'Izmir et commerce du Levant (deuxieme moitié du XVIIIe siècle)", *Etudes Balkanique*, XII/3(1976), 76-77; Yuzo Nagata, "The Role of Ayans in Regional Development during the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case study of the Karaosmanoğlu Family", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, İzmir, 1995, 122-123.

6 Seyfettin Gürsel, "1838 Ticaret Antlaşması Üzerine", *Yapıt*, 10(Nisan-Mayıs1985), 30.

faaliyetleri, meslekleri, emlak ve arazileri, sahip oldukları hayvanlar, tarımsal faaliyetlerde bulunanların aşar vergisine tabi olan ürün çeşitleri ve bütün faaliyetlerinden elde ettikleri kazanç konusunda bilgi vermektedir. Manisa'nın Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve araştırmaya açık Temettuat Defterlerinin sayısı 14'tür.⁷ Bu 14 defterin tüm Manisa halkına ilişkin verileri kapsamadığı görülmektedir. Mahalleler temel alınarak düzenlenmiş olan defterler Manisa'nın toplam 54 mahallesinden 38'ini kapsamaktadır. Ancak yine de Manisa'nın aşağı yukarı % 70 lik bir bölümünü kapsadığından, ekonomik yapı konusunda yeterli veri sağladığı düşünülebilir.

Temettuat Defterlerinin verilerine göre, hanereislerinin mesleklerine göre dağılımları yapıldığında, ağırlığın zanaat, ticaret ve hizmet sektöründe olduğu görülmektedir. Deftere kayıtlı 4493 kişiden 2516'sını oluşturan küçük esnaf ve bu işkollarında kalfa ve çırak olarak çalışanlar, % 56,15'lik bir kesime tekabül etmektedir. Esnaf içinde en büyük grubu da üretim ve hizmet alanlarında çalışanlar oluşturmaktadır. Bu da, Tanzimat sonrasında esnaf örgütlerinin ve üretim tarzının çözülmesi beklenirken, XIX. yüzyıl ortalarında Manisa'nın henüz, geleneksel üretim tarzını sürdürdüğünü göstermektedir. Temettuat Defterlerinden tespit edilebilen esnaf, çeşitli mesleklere dağılım göstermektedir. Bu mesleklerin çokluğu ve kendi aralarında çeşitlenmeleri, XIX. yüzyıl ortalarında Manisa çarşısında esnafın kendi arasında ihtisaslaştığını göstermektedir. Temettuat defterlerinin verilerinden derlenebilen bu meslek çeşitlenmesi 176'yı bulmaktadır.⁸ Sayıları oldukça fazla olan bu esnafın, ekonomik faaliyetlerini sürdürdükleri yer, geleneksel kent örgütlenmesinde çarşıdır. Aynı zamanda çarşı, henüz modernleşmenin sonuçlarının Osmanlı taşra kentlerinde etkisini göstermediği bu dönemde, esnafın denetimini de sağlardı.⁹ Bunların başında da esnafın kethüda ve yiğitbaşları gelmektedir. Bazı kentlerde şeyh olarak da geçen esnaf kethüdasının görevi, esnafın birbirleriyle ve kent yöneticileriyle ilişkilerini düzenlemek ve esnafı hükümet otoritesine karşı temsil etmektir. Yiğitbaşı da esnaf kethüdasına yardımcı olmak üzere esnaf arasından seçilmiş olan kişidir. Yiğitbaşı, esnafın kurallara uymasını denetlemede kolluk görevini yerine getirmektedir.¹⁰ Aslında her esnaf grubunun ayrı kethüdaları olması gerekir; fakat Manisa Temettuat defterlerinde, esnaf şeyhi olarak, Gürhane mahallesi camii'nin imamı Çelebi Mustafa Efendi kayıtlıdır. Çelebi Mustafa Efendi, geçimini ise, damgacılık sanatından sağlamaktaydı.¹¹ Yine kayıtlara göre Manisa esnafının yiğitbaşısı da Halvetiye tarikatı tekkenişini Minarecioğlu Mehmed Efendi'ydi.¹² Bunların yanı sıra, çarşı katipleri, pasban ve çarşı hademesi gibi görevlilerin kayıtlarına da rastlamak olanaklıdır: İbrahim Çelebi mahallesinden Sakarkayalıoğlu Osman Efendi,¹³ Tekeli Mehmed Efendi,¹⁴ Bölice-i Cedid mahallesinden Dokuzpiştavlı Osman Efendi¹⁵ çarşı ketebesini, İlyas-ı Kebir mahallesinden Gavas Ahmed b. Abdullah¹⁶ pasban, Gürhane mahallesinden Molla Mehmed.¹⁷

Çarşıdaki esnafın örgütlerinin başları olan kethüda ve yiğitbaşından başka, bakkal esnafının başı olarak da pazarbaşı görev yapmaktadır. 1839'larda pazarbaşı olarak Esseydid Ömer'in görev yaptığı, Sultan

7 BOA ML VRD TMT, 2267; 2268; 2277; 2289; 2300; 2306; 2311; 2312; 16178; 16179; 16277; 16327; 16590

8 Ayrıntısı için bkz. Ortaç, *Tanzimattan Meşrutiyete Manisa*, 85-108.

9 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, 107.

10 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2005, 296-297.

11 BOA, ML, VRD, TMT, 16178, Gürhane mahallesi hane 1/no 1. "Baberat-ı âli mahalle camii imamı ve esnaf şeyhi".

12 BOA, ML, VRD, TMT, 16178, Gürhane mahallesi, hane 5/no 6. "Tarik-i Halvetiyeden tekkenişin baberat-ı âli yiğitbaşı"

13 BOA, ML, VRD, TMT, 16179, hane 27/ no 42.

14 BOA, ML, VRD, TMT, 16179, hane 64/ no 93.

15 BOA, ML, VRD, TMT, 2311, hane 32/ no 45.

16 BOA, ML, VRD, TMT, 2311, hane 36/ no 49.

17 BOA, ML, VRD, TMT, 16178, hane 82/ no 116.

Abdülmecid'in tahta çıkması dolayısı ile verilen tecdid fermanından öğrenmekteyiz.¹⁸

XIX. yüzyıl ortalarında orta büyüklükte sayılabilecek bir kent olan Manisa'da, halkın yarısından fazlası, kentin işlevi ve tanımı gereği tarım dışı üretimi temsil eden üretim, hizmet ve ticaretle uğraşan esnaf olmakla birlikte, tarımla uğraşan kesimin göz ardı edilemeyecek sayıda oldukları görülmektedir. Ancak bu kesimin büyük bir kısmını da topraksız tarım işçisi sayılabilecek olan ırgatlar oluşturmakta, tarımsal üretimin bir biçimi olan ortakçılık ilişkileri de oldukça yoğun olarak görülmektedir.¹⁹

XIX. yüzyıl ortalarında Manisa, nüfus olarak Müslümanlardan başka, Rum Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Bu gruplar arasında, bir işbölümü olduğu varsayılmakla birlikte, XIX. yüzyıl ortalarında, yani, verileri kullanılan Temettuat Defterlerinin kayıtlarının tutulduğu 1845lerde Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudilerin meslek gruplarına dağılımlarında farklar olmakla birlikte, kesin ayrımlar görülmemektedir. Örneğin, Müslümanlar ve Rumların hemen hemen aynı oranlarda tarım ve tarım dışı üretimde temsil edildikleri görülmektedir. Ancak, iki grup arasında, toprak sahipliği konusunda Müslümanlar lehine bir farklılık oluşmaktadır. "*Erbab-ı ziraat*" olarak defterlere kaydedilmiş olan toprak sahibi Müslümanların sayısı Rumlardan fazla iken, ücretli tarım işçisi olan Rumlar ise daha fazla sayıdadır. Öte yandan tarım dışı üretimde de üretim ve hizmet alanında çalışan Müslüman ve Rumlar arasında oransal bir farklılaşma yokken, ticaretle uğraşan kesimde Rumların daha çok rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Ermenilerin ise, tarımdışı üretimde, özellikle, Manisa'daki en önemli üretim kollarından biri olan dokumacılık alanında çalıştıkları görülmektedir.²⁰ Yahudilerin ise büyük bir kısmı ticaretle ilişkili iş kollarında çalışmaktadırlar. İpekli dokuma imalatında da Yahudilerin rolü oldukça fazladır.²¹

Öte yandan, üretim ve ticaretle ilgili faaliyette bulunmayanların hemen tamamını (içlerinden papasları çıkarırsak) Müslümanların oluşturdukları görülür. Bunlar arasında imam, müezzin gibi din görevlileri, müderris muallim ve talebe gibi eğitimle ilgili olanlar ve asker sivil memurlar bulunur.²²

Manisa halkının ekonomik faaliyetlerine ilişkin olarak Temettuat Defterlerinden elde edilen bu sonuçlar, 1838 Ticaret antlaşmasının etkilerinin 1845'lerde henüz kıyı kesimlerden iç kesimlere doğru uzanamadığının bir göstergesi olarak görülebilir. Geleneksel üretim ilişkilerinin çözülmesi için herhalde daha uzun yıllar gerekecektir. Bunun nedeni olarak kıyı kesimi ile yani dünya ekonomisiyle bütünleşmekte olan liman kenti İzmir'le iletişimin zayıf olması gösterilebilir.²³ Bununla birlikte, demiryollarının yapılmasıyla birlikte, Batının ekonomik nüfuzunun kıyından iç bölgelere doğru uzanmaya başladığı söylenebilir. Demiryolunun yapılması, Batı Anadolu'da kapitalizmin gelişmesi için bir ön koşul olarak görülmekteydi.²⁴ Bu bakımdan, İzmir'e yerleşmiş olan İngiliz sermayesinin yapımı için 1855'de Osmanlı hükümetine başvuruda bulunduğu Aydın Demiryolu 1866 da tamamlanarak hizmete girdi. Hemen arkasından İzmir-Kasaba Demiryolu hattının inşasına başlandı ve İzmir'den Manisa'ya kadar olan 41 millik bölüm Aydın Valisi Mehmed

18 BOA. *Anadolu Ahkâm Defteri*, 173, s.24, h. 54.

19 Ortaç, *Tanzimattan Meşrutiyete Manisa*, 118-129.

20 Hilal Ortaç Gürpınarlı, "19. Yüzyıl Ortalarında Manisa Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları", *Toplumsal Tarih*, 161(Mayıs 2007), 64-70.

21 Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, İstanbul, 1997, 96.

22 Ortaç, *Tanzimattan Meşrutiyete Manisa*, 90.

23 Charles Issawi, bu zayıf iletişim nedeniyle iç ve uzak bölgelerde uzun süre el sanatlarının yaşadığını belirtmektedir. Bu süre, I. Dünya savaşı öncesine kadar uzayabilmekteydi. Charles Issawi, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800", *International Journal of Middle East Studies*, 12/4(Dec.1980), 470.

24 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982, 20. İzmir-Aydın Demiryolunun yapımına ilişkin ayrıntılar için bkz. Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul, 2005, 15-39.

Raşid Paşa'nın da katıldığı resmi bir törenle Ekim 1865'te tamamlandı.²⁵ Hattın Turgutlu'ya kadar uzanan bölümünün tamamlanması ise 1866'da oldu. Demiryollarının yanı sıra, karayolları konusunda da birtakım gelişmeler olmuş, Aydın Vilayetinde 1906 yılına kadar 1130 km'lik karayolu yapılmıştır. Bu yollar, demiryollarının ulaşamadığı bölgeleri merkeze bağlayan ara yollar olduğu gibi, demiryollarına paralel olarak yapılabilmekteydi.²⁶ Böylece demiryollarının faaliyete geçmesi ile birlikte Batı Anadolu bölgesinin ticarete katılımı artmış, bunun dışında tarımsal üretimin kapitalistleşmesi ve makineleşmesi, demiryolları boyunca sanayileşme, madencilik faaliyetlerinin artması gibi sonuçlar vermiştir. Bu faaliyetler, İzmir'de yerleşmiş Avrupa Sermayesinin demiryolu sayesinde bu alanlara el atmasıyla gerçekleşmiştir.²⁷ Öte yandan demiryolları, Batı Anadolu'da kentleşme üzerinde de etki göstermiş ve bölgedeki nüfusu 10.000'in üstünde ve kendilerinde çeşitli mal ve hizmetleri toplayarak geniş bir hinterlanda hizmet eden 4. kademe merkezlerin sayısı 6'dan 1914 yılında 26'ya yükselmiştir ki bunlardan 6'sı 3. kademe, 7'si 2. kademe ve 6'sı da 1. kademe merkezlerdendir.²⁸ Kentleşmeyle birlikte kültürel değişimlerden de söz etmek mümkündür. Kırsal toplumun denetleyici sosyal ilişkileri yerlerini kentlerin kozmopolit ilişkileri ve tüketime açık Avrupai yaşam tarzının daha fazla benimsendiği bir şekle bırakır.²⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki bu gelişmelerle birlikte, esnafın rol oynadığı geleneksel üretim tarzının yanında ilk sanayi üretimi de yer almaya başladı. Esasen, merkezi yönetim de sanayinin önemini kavrayarak devletçi bir politikayla Tanzimat öncesinden başlayan ilk fabrikalara yenilerini de eklemeye başlamıştır.³⁰ Batı Anadolu ve bölgenin ihraç limanı olan İzmir'de başlayan ilk sanayi üretimi ise, basit araç ve gereçler ve el emeği kullanan, genelde tarıma dayalı bir yapı göstermekteydi.³¹ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yabancı sermaye yatırımı olarak, tekstil, gıda, metal sanayi alanlarında fabrikalar açıldı.³² İzmir'in ardından bölgede gelişen ilk sanayinin de yine tarımsal üretimle yakın ilişkili bir sanayi türü olduğu görülür ki bunlar arasında çırçır, un ve yağ fabrikalarını saymak mümkündür.

Çırçır fabrikalarının açılmasının nedeni, Amerikan iç savaşı sırasında İngiliz dokuma sanayisinin ihtiyaçlarını karşılamak için Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk üretimini arttırmanın yanında, üretilen pamuğun çekirdeklerinden ayrılarak temizlenmesi ve balyalanması gereğidir.³³ Bu amaçla İngiliz tüccarları bölgede çırçır fabrikaları açmak için teşebbüse geçmişlerdir. Bu arada devlet de pamuk üretimini teşvik amacıyla, pamuk tohumunun ayrılması ve temizlenmesi için Avrupa'dan getirilecek alet ve makinelerden gümrük alınmaması kararını vermişti.³⁴ Bu konuda Batı Anadolu'da ilk girişimci olarak İngiliz Gout göze çarpar. Gout, 1863 yılında Aydın vilayetine başvurarak çırçır fabrikası kurmak için istemiş ve İzmir'de ilk çırçır fabrikasını kurmuştu. Ocak 1863'te ise ikinci fabrikayı Manisa'da açmıştır. Fabrikanın makinelerinin montajı için İngiltere'den S. Whiteman adında bir makine mühendisi getirmiş, yerli çırçır fabrikası sahiplerinin düşmanlığını çekmemek için fabrika, Manisa'nın ileri gelenlerinden Karamızraki Mehmet Efendi adına tescil

25 BOA, İrade (Dahiliye), 37706.

26 İlhan Tekeli, "Ege Bölgesinde Yerleşme sisteminin", *Ege Mimarlık*, 92/3-4(1992), 81.

27 83-86; 88-94; 97-126.

28 Vildan Okyay, "Batı Anadolu Bölgesinde Ulaşım Sistemindeki Değişikliğin Merkezler Kademelenmesi Üzerindeki Etkileri (1844-1914)", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, VIII/73-48(1981), 652-653, 667.

29 Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, 53.

30 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988, 47-53.

31 Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, İzmir, 1999, 122.

32 Martal, *İzmir'de Sanayileşme*, 123.

33 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 135-140; Mübahat S. Küttükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", *150. Yılında Tanzimat* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara, 1992, 107.

34 *Düstur*, Defa-1 Saniye, 86

edilmişti.³⁵

Gout'un ardından bu kez yerli bir girişimci bir çırçır ve un fabrikası kurmak üzere girişimde bulundu. 1844-45 Temettuat sayımlarında bezzaz ve dülbendci esnafı olarak kayıtlara geçmiş olan Hacımuradzade Mehmet Efendi, Yenicami civarındaki bahçesi içinde 1 dönümlük arazi üzerinde buğday öğütmek üzere iki taşlı değirmen ve pamuk çekirdeği temizlemek için yirmi çarklı on iki beygir gücünde bir buhar makineli pamuk fabrikası kurmak için izin istemekteydi.³⁶ Hacımuradzade Mehmet Efendi esnaf olmakla birlikte, ticaret sermayesine sahip biri olmalıdır. Kardeşi Mustafa Efendi'nin de 1845'lerde Frenk metaı ahz ve itasıyla uğraştığına bakılırsa, aracı tüccar rolünü üstlendikleri varsayılabilir.³⁷ O dönemde Manisa'da Avrupa mallarının alım ve satımıyla uğraşan az sayıdaki tüccardan biridir. 7 Ekim 1864 tarihli Meclis-i Meabir mazbatasına göre, Hacımuradzade'ye yürürlükte olan mevzuat hükümlerine uymak ve hiçbir şekilde tekel ve imtiyaz iddiasında bulunmamak koşuluyla fabrika kurma izni verilmişti.

1880'li yıllara ait Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre Manisa'da 7 de duhan fabrikası mevcuttur. Fabrikaların isimlerine bakılırsa Rum vatandaşlara ait olan bu fabrikaların hemen hepsi Müslüman memur ve yardımcıları tarafından yönetilmektedir.³⁸ Abdullah Martal'a göre bu işletmelere fabrika yerine tütün işleme atölyeleri demek daha uygun olacaktır.³⁹

XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde Manisa, nüfusu 36.000'leri bulmuş, büyük çarşısı, 19 hanı, 153 mağazası 2 un ve 2 pamuk fabrikası, 20 debbağhanesi, 14 yağhanesi, 8 mensucat fabrikası, 9 kiremithanesi olan bir kent olarak tasvir edilmekteydi.⁴⁰ Fakat burada fabrikaların ve sahiplerinin isimleri belirtilmediğinden bunların hangi fabrikalar olduğunu tespit etmek zordur. Ancak, Osmanlı İmparatorluğunda sanayileşme düzeyini tespit etmek amacıyla 1913 ve 1915 yıllarında Ticaret Nezaretinin görevlendirdiği Mr. Durand ve Fuad Bey tarafından sanayinin geliştiği İstanbul başta olmak üzere, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel Bandırma ve Uşak şehirlerinde müfettişlerin bizzat müesseseleri dolaşmak ve bunlar dışındaki şehir ve kasabalarda kurulu ortalama en az on işçi çalıştıran müesseselere matbu sual varakaları göndermek suretiyle bir sanayi sayımı yapılmıştır.⁴¹ 1917 yılında yayınlanan bu sayımın sonuçlarına göre, Manisa'da değirmencilik alanında faaliyet gösteren üç fabrika bulunmaktadır. Bunlar, Balyozoğlu fabrikası (kuruluşu 1880-89), Numune İktisat Şirketi (kuruluşu 1900-1904) ve Yaralızade⁴² Dakik Fabrikası (1910).⁴³ Bu üç değirmenden biri aynı zamanda makarna imal etmekte ve zeytinyağı üretmektedir, bir diğeri ise pamuğu tohumundan ayırmaktadır. Manisa'nın un ve pamuk işleyen bu fabrikalarına daha sonra başkalarının da eklendiği anlaşılmaktadır. Yunan işgali sonunda çıkan Manisa Yangını sırasında yanan fabrikalar arasında Balyoz'un fabrikası yanında, Şevket, Sadık ve Malta fabrikalarından da söz edilmektedir. Ancak Yaralı

35 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 108-109.

36 BOA. *İrade (Meclis-i Vâlâ)*, 23534 ve *Cevdet (İktisat)*, 1097 (müsvedde).

37 BOA. *ML.VRD. TMT.*, 16178, Gürhane mahallesi, hane 10 no 16 ve 17.

38 *Salname-i Vilayet-i Aydın Sene 1297*, 126.

39 Martal, *İzmir'de Sanayileşme*, 160. Manisa'dakine benzer bir durum İzmir'de de söz konusudur. Burada da 1'i dışında gayrimüslimlere ait olan fabrikaların yöneticileri Türktür.

40 Şemseddin Sami, *Kamûsü'l Alâm, Tarih ve Coğrafya Lugatı*, İstanbul, 1316, c. VI, 4248.

41 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, 66.

42 Temettuat Defterlerinde Yaralızade Hacı Mustafa bin Mehmed adında bir kişi kayıtlıdır. 1845 yılına ait bu defterde Yaralızade rençber olarak kayıtlı olmakla birlikte, sahibi olduğu 100 dönümlük tarlasını ortakçılık yoluyla işletmektedir. Bu durumda kendisinin başka işlerle uğraştığı varsayılabilir ama, defterde farklı bir kazancı bulunmamaktadır. Bu kişinin Yaralızade Dakik Fabrikasının sahipleriyle bir ilgisi olup olmadığı ise anlaşılamamaktadır.

43 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi ve 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, 1970, 35.

Fabrikası yangından kurtulmuştur.⁴⁴

Manisa'da sanayi üretiminin dışında bir başka üretim biçimi de görülmektedir. Putting out veya verlag sistem olarak bilinen parça başı üretim sistemiyle çalışan 6 ticarethanenin bir araya gelerek 1908'de kurulan yabancı bir şirket olan Şark Halı Kumpanyası (Oriental Carpet Ltd) Manisa'da bulundurduğu bir acentası aracılığıyla halı imal ettirmektedir.⁴⁵ Bir de ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte, halıların pamuklu iplikten dokunan bir altlık üzerine dokunduğunda, daha sağlam ve düzgün olduğunun anlaşılması üzerine, Manisa'da kaba pamuklu iplik üretmek üzere bir fabrika kurulmuştu.⁴⁶

Halı imali yanında Manisa'da dokumacılıkta da bu sistemin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Dokuma, dericilikle birlikte Manisa'da geçmişe dayanan işkollarından biridir. Bölgede önemli ölçüde pamuk üretimi yapılması, pamuklu dokumacılığın XVI. yüzyıldan itibaren gelişmesini sağlamıştır. Dokuma sanayinin hammaddesini oluşturan pamuk, pazara getirildiğinde çulhalar ve pamuk ipliği üreten kadınlar tarafından satın alınır ve çırıklarda iplik haline getirilirdi. Daha sonra çulhalar, boğası, alaca, astarlık, tülbent bez, makrama, beledi yasdık, peştamal, gömleklik, hamam gömleği gibi farklı türlerde pamukluları dokurdu.⁴⁷ Ancak, XVIII. yüzyıl Başmuhasebe kayıtlarına göre, iltizama verilen Saruhan'ın damga-ı kirpas-ı penbe mukataasının Bursa ve Ankara'daki meblağlara ulaşmamış olması, burada iç pazar için üretim yapıldığını gösterebilir. Bu da Manisa'daki dokumacılığın varlığını XX. yüzyıl ortalarına kadar sürdürmesinin nedenlerinden biri olabilir.

1845'lere ait Temettuat Defterleri verilerine göre, Manisa'da dokumacılık ve yan dallarında faaliyet gösteren esnafın sayısı oldukça fazladır. Bu defterlere göre, Manisa'da 429 çulha esnafı ve 315'i kalfa ve çırak olmak üzere toplam olarak 744 kişinin dokuma alanında faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bunların yanı sıra, 7 kadar iplik üreten çırıkcı ve dokuma tezgahlarında ipliklerin takıldığı tarakları üreten 11 tarakçı bulunmaktadır. Ayrıca, alaca kırmızı boyacısı, boyacı, basmacı, astarcı, keten iplikçisi ve gazzaz gibi dokumacılıkla ilişkili esnafın varlığı da görülmektedir.

Dokumacılıkla uğraşan bu esnafın kent içinde yoğunlaştığı alanın birbirine bitişik veya yakın yaklaşık 22 mahalleyi kapsaması, üretimi evlerinde gerçekleştirdiklerini düşündürmektedir. Bu kadar çok tezgahı kapsayacak bir üretim alanın ya da atölyenin varlığı XIX. yüzyıl ortaları için saptanamamıştır. Ancak XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl sonu başlarında dokuma fabrikalarından söz edilmektedir. XIX. yüzyıl sonlarında Manisa'da 8-15 dokuma fabrikasından⁴⁸ söz edilmekle birlikte bunlar, fabrikadan çok, tezgahların toplu halde buldukları yer olsa gerektir. Sermaye sahiplerine ait olan bu tezgahlar, Çarşın Camiinin arkasında Karaosmanoğullarına ait büyük konak ve birkaç handa toplanmıştı. Sermaye sahibi olan bezzaz esnafı bu yolla üretim üzerinde denetim kurmaktaydı. Ama bunun dışında, günümüzde Tevfikiye Mahallesi adını taşıyan Malta ve Dış Mahalle'de -ki yaklaşık olarak yukarıda belirtilen XIX. yüzyılda dokumacılık faaliyeti yapılan 22 mahallenin yer aldığı bölgedir- dağınık bulunan 2000 kadar tezgahta üretim yapan esnaf daha elverişli koşullar altında çalışmaktaydı.⁴⁹

1910'da tesis edildiği bildirilen Ali Fikri ve ortaklarına ait dokuma fabrikası ise, muharrik gücü

44 M. Nuri Yörükoğlu, "Manisa Yangını", *Hür Işık*, 17 Şubat 1982.

45 Ökçün, *Osmanlı Sanayi*, vii.

46 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 103.

47 Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Manisa'da Ziraat Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul, 1942, 62-63.

48 Şemseddin Sami, *Kamûsü'l Âlam*, VI, 4348.

49 Nazmi Bayçın, "Manisa'da Dokumacılık II", *Gediz*, VIII/87 (Aralık 1945), 9-10.

olmayan ve pamuk ipliği imal için tesisatı olmayan bir kuruluştur.⁵⁰ Bu fabrikada 25 tezgah ve 35 işçi çalışmaktadır.⁵¹ İşçilere ücret ödenmeyip, yaptıkları işe göre para almaktadırlar. Buna göre, dokudukları 70 cm. genişliğindeki dokumanın her bir metresi için 20 para işçilik ödenmektedir. Bir işçi günde 15-17 metre dokuma yapabildiğine göre, ortalama işçi gündeliği 7,5- 9 kuruşa gelmektedir ancak, ustalaşmış bir işçi günde 24 metre işleyebilmekte olduğundan maksimum günlük ücret 12 kuruş olmaktadır.⁵²

XX. yüzyıl başlarında 3000'lere ulaşan tezgah sayısının, yavaş yavaş azalarak I. Dünya Savaşı sırasında 600 kadar tezgah bulunduğu ve bu sayının 1922'de, Yunan işgali sonunda çıkan yangın sırasında birçok tezgahın yanarak 1930'larda 50-60'a kadar indiği, Manisa İl Özel İdaresi tarafından yayımlanan kitapta ifade edilmektedir.⁵³

Cumhuriyet döneminde, yine Manisa'nın aynı bölgesinde, toplamı 1050'yi bulan dokuma tezgahı, evlere dağılmış durumda, fakat yine sermaye sahibi kişilere ait olarak faaliyet göstermekteydi. Yedi kişinin elinde toplanmış bu tezgahların yaklaşık %10'u yani, 150 tanesi bağımsız olarak çalışmaktaydı.⁵⁴ Ancak, 1945lere doğru, Manisa Dokumacılar Birliği Kooperatifi'ni kurarak büyük sermayenin denetiminden kurtulmaya çalışmışlardır.

Manisa'da dokumacılık faaliyetinin azalarak da olsa XX. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğü görülmektedir. XIX. yüzyılda ticaretin serbestleşmesi sonucu olarak pamuklu iplik ve kumaş ithalatının liman kentlerindeki el emeğine dayalı sanayi sarsmış olmasına karşılık iç bölgelerdeki dokumacılık faaliyetlerinin bu rekabetten fazlaca etkilenmemiş ve XX. yüzyıl ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür. XIX. yüzyılda, özellikle Amerikan İç Savaşı süresince pamuk kıtlığının İngiliz pamuklularının fiyatını arttırması, yerel pamuklu dokumaya talebi arttırmıştır.⁵⁵ Ancak ithal dokuma ürünlerinin arkalarındaki güçlü sermaye yapıları sayesinde perakende satıcıya uzun vadeli kredilerle verilebilmesi, buna karşılık yerli dokumaların kısıtlı sermaye tarafından ve ağır faizli kredilerle üretilmesi nedeniyle vadeli satışların yapılamaması pazarı etkilemiş ve gerilemeye neden olmuştur.

Cumhuriyetin başlarında Manisa'da yangının neden olduğu yıkımın etkilerini üzerinden kısa sürede atmak amacıyla imar faaliyetleri başlamış, pek çok fabrika ve atölye faaliyete geçmiştir. Bu yıllarda da Manisa'da sanayi adına belli başlı fabrikaların tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik imalathaneler olduğu açıkça görülmektedir. Bu fabrika ve imalathaneler şöyle özetlenebilir: *"Manisa vilâyetinde muhtelif işler yapan 47 fabrika, 1768 halı ve dokuma tezgahı, 2 çorap ve bir fanila ve sabun imalathanesi ve pek çok yağhane mevcuttur. Bu fabrikalardan ikisi elektrik, biri un ve buz, üçü un ve zeytinyağı, ikisi un, zeytinyağı ve pamuk, ikisi kösele, ikisi susam yağı, on yedisi un, biri un ve yarma, üçü zeytinyağı ve pamuk, biri yarma ve pamuk ve hububat, beşi un ve pamuk, ikisi pamuk, biri kiremit, birisi un, zeytinyağı ve miyan kökü, ikisi halı ilme ve boyama, ikisi pamuk ve rençber zahiresi öğüten fabrikadır."*⁵⁶

50 Ökçün, *Osmanlı Sanayi*, 148.

51 Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları*, 75.

52 Ökçün, *Osmanlı Sanayi*, 150.

53 *Manisa Vilayeti Hakkında Tabii, Coğrafi, Tarihi, İdari, İktisadi, İctimai Malumatı Cami Mecmuadır*, İzmir, 1932.

54 Bayçın, "Manisa'da Dokumacılık II", 11.

55 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, 39

56 *Manisa Vilayeti*, 56-57.